

СТРУКТУРА ТА ОБРАЗ АНТИСВІТУ В ЯЗИЧНИЦЬКІЙ УЯВІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Зрозуміти повною мірою духовність українського народу, його ментальні особливості без детального дослідження його язичницького підґрунтя, зокрема уявлень про потойбічний світ, практично неможливо. Важливе місце в слов'янському язичницькому міфі про потойбічний світ посідають уявлення про „антисвіт” – місце де на думку наших предків мешкали кістки спалених небіжчиків. Таким чином, метою даної статті є дослідження архаїчної основи духовності сучасної української нації.

Між тим, тема уявлень східних слов'ян про „антисвіт” майже не досліджена у вітчизняних наукових працях. Об'єктом уваги дослідників стали лише деякі аспекти даних вірувань. Так, у монографії М.В. Поповича „Мировоззрение древних славян” були розглянуті такі категорії язичницької світоуяви, пов'язані з уявленнями про „підземний світ мертвих”, як „порядок та хаос”, „тіло та дух”, „світ людей і світ богів” [Попович М.В. Мировоззрение древних славян.- К., 1985.- С. 46-107].

У монографії Ю.Писаренка „Велес – Волос в язичницькому світогляді давньої Русі”, як одну з головних проблем, було проаналізовано генетичний зв'язок між культом Велеса та уявленням про „світ мертвих” [Писаренко Ю.Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді давньої Русі.- К., 1997.- С. 49-51].

Проблема символіки смерті в архаїчній уяві східних слов'ян-язичників стала об'єктом уваги також сучасних російських дослідників, зокрема М.Киселева [Киселева М.О. Мера и вера // ВФ.- 1995.- №8.- С. 103-123], В.Гуляєва [Гуляев В.И. Погребальная обрядность: структура, семантика и социальная интерпретация // РА.- 1993.- №1.- С. 76-77], В.Мельника [Мельник В.И. Погребальный обычай и погребальный памятник // РА.- 1993.- №1.- С. 94-98], В.Ольховського [Ольховский В.С. Погребальная обрядность. (Содержание и структура) // РА.- 1993.- №1.- С.127-136].

Аналіз писаних, археологічних та етнографічних джерел дає можливість з впевненістю стверджувати, що антисвіт в уяві наших предків починався одразу за кордонами поховання. Навіть сама

* КОЗЛОВ М.М. – здобувач Інституту історії НАН України, викладач кафедри філософських дисциплін Миколаївського державного педагогічного університету.

процедура „проводів в останній шлях” небіжчика означала у язичницькому розумінні давніх слов'ян обмеження покійника, його ізоляцію від світу живих людей. Показовою в цьому відношенні є етимологія польського терміну „nochowac” та чеського „nochovat” у значенні „схоронення”, „замкнення мерця” [Bylina Stanisław. Słowiański świat zmarłych u shyłku poganstwa wyobrazene nia przestrzenne.- Warszawa, 1994.- С. 13].

Смерть язичниками ототожнювалася з кордоном. Вона знаходилася десь на межі світу живих та світу мертвих людей. Кордон між „реальним світом” та „світом мертвих” проходив на думку східних слов'ян, за сакральним колом, яке відділяло „білий світ” від поховань.

У східнослов'янських племен існували різні форми огороження поховань від „білого світу”. Так, наприклад, новгородські сопки оточувалися колом, яке викладалося з валунів та дерева в основі курганів. Подібні факти зафіксовані дослідниками також при розкопках поховальних пам'яток кривичів [Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.- М.-Л., 1996.- С. 127]. По краях деяких курганів волинян, древлян, полян, дреговичів знайдені залишки спалених колод, або просліджуються канавки з залишками деревинної огорожі [Москаленко А.Н. Славяне на Дону (Боршевская культура).- Воронеж, 1981.- С. 124].

У даному звичаї відбилася загальна індоєвропейська ідея захисного кола-кордону між двома світами. Окреслений сакральним колом простір – інший простір, ніж той, що зовні. Це – нібито два вкладених один до одного просторів: ті, що зовні, не бачать тих, що у замкненому колі [Попович М.В. Вказ. праця.- С. 52].

Порушення просторового табу вважалося за велике святотатство. Той, хто самовільно переходив кордон між двома світами ставав „чортом”. Праслов'янське „чорт” означає „проклятий”, або той, що перейшов межу. Порушник мав відчутти на собі негайну кару з боку „потойбічного світу”. Прикладом цього може стати легенда про смерть київського князя Олега, що подана у „Повісті временних літ” під 911 р.: Київському князю була завбачена смерть від свого коня. Повірівши волхвам, київський володар відмовився від свого потенційного вбивці: „бе бо впраше волхвовъ [и] кудесникъ (Олег-Авт.): от чего ми є смерть. и рече ему кудесникъ один кнже конь ежи любиши и ездиши на нем от того ти оумрети. Олегъ приим въ оуме си ре николиже вся де на нь не вижю є боле то. и повеле корми [и] не водити є к нему...”. Дізнавшись про смерть свого кращого коня князь побажав побачити його залишки й, підступивши до кісток мертвої тварини, „посмеяся и вьступи (йому –

Авт.) ногою на лобь...”[Повесть временных лет / Под ред. и с пред. В.П. Адриановой-Перетц.- М.-Л., 1950.- С. 29-30].

Олег порушив цілісність мертвих кісток й цим зламав кордон між світом живих і світом мертвих. Це „кощунство” (від давньослов’янського „кошь”, „кошь”- у значенні „кістка”) й привело князя до загибелі. Мертві кістки Олегового коня вже до відвідування їх колишнім господарем стали мікромоделлю „антисвіту” і тому далеко не випадково знаряддя кари за вчинок Олега – змія вилізла саме „зо лоба” мертвої тварини. Змія в даній легенді символізує смерть у формі покарання за порушення язичницького табу і являє собою один з варіантів так званої „навьєї кісточки” – героїні багатьох слов’янських легенд.

Причиною багатьох епідемій, голоду, стихійних лих наші пращури вважали порушення кордону між двома світами та втручання у людське життя покійників. Автор „Повісті врем’яних літ”, наприклад, описуючи мор, який мав місце у Полоцьку близько 1092 р., пояснив цей факт масової загибелі людей тим, що „навьє” (мерці) б’ють полочаны...”[Повесть временных лет.- С. 206].

Можливий висновок, що у кордонах сакрального кола кальциновані кістки мерця в свідомості наших пращурів продовжували існувати в місці поховання. Виготовлення нашими пращурами-язичниками дерев’яних споруд-домовин, які імітували своєю конструкцією житло живих людей прямо пов’язане з ідеєю другого, після-смертного життя [Рыбаков Б.А. Язычество древних славян.- М., 1948.- С. 57]. Показовою є у цьому відношенні єдність старослов’янського терміну „дім” у значенні „житло” і сучасне українське „домовина”(діалектне псковське та орловське „домовьє”) – у значенні „гроб”, „труна” [Даль В.И. Толковый словарь живого Великорусского языка.- М., 1978.- Т.1.- С. 466].

Поховальні споруди-домовини з дерева різних форм та розмірів зафіксовані археологами під час розкопок могильників у IX-X ст. на всій східнослов’янській території. Особливо ця риса поховальної обрядовості була притаманна носіям так званої боршівської культури та в’ятичському населенню Верхньої Оки [Винников А.З. Славянские курганы лесостепного Дона.- Воронеж, 1984.- С. 156-158].

Найбільш розповсюдженим інвентарем у давньослов’янських язичницьких похованнях були горщики та миски з їжею. Цей факт можна з’ясувати „потребою” мерців у їжі та напоях. Крім того, у могильниках східних слов’ян зустрічаються залізні ножі, кресала різних форм та кремені до них, терези та шальки, замки, пряслиця, серпи, голки, шильця, рибальські крючки і т.п. [Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв.- К., 1990.- С. 36-38]. В курганах

Приладожжя біля залишків покійників зустрічаються залізні тарілки та сковороди, що також символізувало образ вічного будинку [Русские древности в памятниках искусства издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаловым.- Вып. 5.: Курганные древности и клады до монгольского периода.- СПб., 1889.- С. 56].

Померлих представників східнослов'янської еліти, згідно з даними розкопок так званих „дружинних” поховань з Шестовицького, Гньоздівського могильників, некрополя міста Києва намагалися забезпечити навіть предметами для розваги – скляними шахами, гральними кістками [Корзухина Г.Ф. Из истории игр на Руси // СА.- 1963.- №4.- С. 89].

Асоціація поховання померлого з домом мертвих зустрічається у деяких письмових джерелах. Арабський автор X ст. Ібн-Даста назвав поховання знатного русича „будинком” [Ибн-Даста. Книга драгоценных сокровищ // Сказания мусульманских писателей о славянах и русских с половины VII до конца X в. / Собрание, перевод и объяснения Гаркави А.Я.- СПб., 1870.- С. 270].

У „Слові о полку Ігоревім” при описі сну київського князя Всеслава, який передував його смерті, розповідається про те, що помираючий бачив свою труну у вигляді „терема златоверхого” [Слово о полку Игореве. / Вступительная статья и редакция текста И. Глазунова.- СПб., 1897.- С. 8].

Знаходячись у будинку-могилі, померлий в свідомості східних слов'ян продовжував існувати та мати ті ж потреби, що й живі люди. Підтвердженням цьому можуть слугувати дослідження Ібн-Фадлана. Він сповіщає, що перед похованням „знатного руса” небіжчика на кілька днів клали у могилу. Крім нього, у ямі знаходилися також гарячі напої, плоди та лютня, призначені для того, щоб покійнику не було нудно чекати поховання [Ибн-Фадлан. Записки // Сказания мусульманских писателей о славянах и русских с половины VII до конца X в. / Собрание, перевод и объяснения Гаркави А.Я.- СПб., 1870.- С. 98].

Поховання виступало в свідомості східних слов'ян як мікро модель антисвіту і водночас як його складова частина. У даній схемі доволі чітко позначився логічний парадокс архаїчної свідомості: „У малій частині вміщувалося також і ціле. Мікрокосмос був також свого роду дублікатом макрокосмосу” [Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры.- М., 1972.- С. 12].

Слов'янські могильники, а пізніше – кладовища, являли собою своєрідні „поселення мертвих”. Це добре узгоджується з еволюцією давньоруського слова „погост”. В сучасній українській мові цей термін використовується у значенні „кладовища”, „місця поховання”. У

давньоруських пам'ятках XI-XIV ст. термін „погость” позначає „селище”, або село [Котляревский А.А. Собрание сочинений в 3-х т.- Т.3.: Погребальные обычаи древних славян.- СПб., 1893.- С. 22].

Таким чином, в язичницькій уяві давніх слов'ян кургани-могильники поставали як „селища мертвих” або „общини мерців”. Термін „світ” являв собою групу слов'янських поселень, розташованих навколо великого селища, яке називалося „весь” або „градок”. Виходячи з цього логічно було б припустити що „антисвіт”, або „підземний світ мертвих”, куди потрапляли кальциновані кістки покійників в свідомості давніх слов'ян-язичників складався з групи могильників, розташованих в тій місцевості, де колись жив померлий.

Характерною для східнослов'янського суспільства кінця I тисячоліття була уява про „антисвіт” як дзеркальне відображення реального світу [Успенский Б.А. Антиповедение в культуре Древней Руси // Проблемы изучения культурного наследия.- М., 1985.- С. 326-336].

Можна стверджувати, що в язичницькій свідомості східних слов'ян у „підземному світі” мали змогу існувати лише померлі люди та „померлі” (поламані або перепалені на вогні) речі. Саме з цим аспектом східнослов'янських язичницьких вірувань дослідники пов'язують давньослов'янський звичай, який зафіксований на всій східнослов'янській території – бити горщики під час поховань небіжчика. На думку І.Русанової, биття посуду мало допомогти небіжчику потрапити до іншого світу, а також сприяти його відродженню і захисту від злих сил [Русанова И.П. Культурные места и жертвоприношения славян-язычников // Истоки русской культуры. Археология и лингвистика.- М., 1997.- С. 54].

Пережитки цього звичаю збереглися у деяких східнослов'янських поховальних обрядах майже до нашого часу. Так, ще на початку ХХ ст. українці кидали услід мерцю, якого виносять з хати, новий горщик та розбивали його вщент, очевидно, щоб покійник мав в „іншому” світі свій посуд [Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография.- М., 1991.- С. 349].

Великий інтерес має також звичай спеціально приводити у негідність поховальний інвентар з так званих дружинних поховань. Частіше всього дослідниками фіксується псування зброї. Так, в одному з поховань Київського некрополя з території колишньої садиби князя Трубецького, у 1892 р. був знайдений меч, зігнутий навпіл у ножах, оздоблених золотом. У кургані №1 Михайлівського могильника поблизу Ярославля був знайдений меч, спеціально переламаний та покладений на урну з кальцинованими кістками [Дубов И.В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья.- Л., 1982.- С. 30].

Зафіксована подібна риса поховальної обрядовості також у Шествицькому і Гньоздівському могильниках, а також деяких похованнях I тис. н.е. в західних областях України [Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці.- К.,1977.- С. 30].

Аналіз деяких східнослов'янських поховань кінця I тис. н.е. показує, що, окрім зброї, у наших пращурів мало місце також ритуальне псування й іншого поховального інвентаря. У Люцінському могильнику X ст. на території сучасної Вітебської області археологами були зафіксовані приведені у негідність побутові речі, що не мають будь-якого відношення до зброї [Русские древности в памятниках искусства издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаловым.- С. 49].

Вельми прикметним у цьому відношенні є звичай вивертати під час поховальних та поминальних церемоній одяг, що був поширений у всьому давньослов'янському світі. В такий спосіб наші пращури намагалися приховати свою належність до реального світу та захиститися від небезпеки зіткнення з „світом мертвих”. Чеський історик XII ст. Козьма Празький у своїй „Історії” подає дані про те, що давні слов'яни під час поминальних церемоній вдягали тваринні маски та одяг навиворіт [Котляревский А.А. Вказ. праця.- С. 102-103].

Таким чином, важливою рисою східнослов'янських язичницьких уявлень про „антисвіт” було ототожнення його зі „світом навиворіт ” або антитезою реального світу.

Іншим важливим аспектом уявлень про „підземний світ мертвих” було ототожнення його з царством вічного холоду та темряви. Саме цей напрям давньослов'янських вірувань, на думку багатьох дослідників, домінував у свідомості наших пращурів. За межею, яка відділяла „білий” світ від могильника починався в уяві східних слов'ян-язичників „інший”, ворожий до людини світ, де панує віковічна темрява та холод і ніколи не світить Сонце. Великий інтерес у цьому зв'язку становить наявність у багатьох східнослов'янських похованнях предметів, які використовувалися в давні часи для добування вогню. Так, кресала та кремені до них різних розмірів та форм фіксуються дослідниками у багатьох похованнях сіверян, волинян, в давніх курганах кривичів. Відомі одиничні випадки знахідок подібних предметів у чоловічих похованнях дреговичів і древлян [Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв.- М., 1989.- С. 100, 105-106, 116, 162, 197]. У дружинних курганах археологи фіксують спеціальні льодохідні лижі які були призначені для переміщення по снігу та льоду. Подібні предмети, наприклад знайдені у великій кількості у Тиміряївському могильнику [Дубов И.В. Вказ. праця.- С. 73]. Зафіксовані льодохідні лижі і в курганах Гньоздівського археологічного комплексу [Седов В.В. Вказ. праця.- С. 248]. Окрім того, у

кількох похованнях Гньоздівського могильника дослідниками були віднайдені й спеціальні воскові свічі, які мали допомогти небіжчикам орієнтуватися у „царстві темряви” [Дубов І.В. Вказ. праця.- С.29].

Дані археологічних досліджень знаходять повне підтвердження з боку писемних джерел. Так, у слов'янській вставці до „Слова Козьми Индикоплова к Анастасию о жилище небесном” – джерелі XI ст. розповідається про те, що під землею, де „зде зашедь слнце” знаходиться „поуста земля” і „нощ мертва” [Слово Козмы Индикоплова к Анастасию о жилище небесном. // Христианская типография Козмы Индикоплова // Сборник ОРЯС.- Т.1.- Вып. 1.- 1867.- С. 145].

Заслуговує увагу в цьому зв'язку становить давньослов'янський язичницький звичай провозити тіло небіжчика до місця поховання на саях незалежно від пори року. Подібна процедура зафіксована у письмових джерелах при описі поховань перших київських князів Володимира Святославовича, Ярослава Володимировича, Бориса Володимировича і багатьох інших представників східнослов'янської соціальної еліти. При цьому археологами була зауважена одна надто цікава деталь: у жодному давньослов'янському кургані не було знайдено залишків саней [Рыбаков Б.А. Вказ. праця.- С. 111].

Ймовірно, це пояснюється тим, що на відміну від поховальних човнів та коней, які були призначені для мандрівки у верхній, небесний світ мертвих, „антисвіт”, починався одразу за кордонами поховання. Саме тому, на думку наших пращурів, засоби пересування у нижній антисвіт мерцям не були потрібні. Ось чому далеко не випадково князь Володимир Мономах на схилі своїх літ розпочинає „Повчання” „на саях сидячи” [Повесть временных лет.- С. 153] у значенні „наприкінці життєвого шляху”, „при смерті”.

Таким чином, можна прослідкувати дві головні схеми, які простежуються на рівні фактологічного матеріалу: в уяві східних слов'ян-язичників „підземний світ мертвих” асоціювався з царством темряви та вічної зими. Водночас на антисвіт дзеркально розповсюджувалися реалії земного життя, інакше кажучи, у свідомості наших предків це був світ навпаки – антисвіт.